

QORAQALPOQ AN'ANAVIY MUSIQA MADANIYATIDA GIRJEK CHOLG'USINING ORGANOLOGIK VA IJROCHILIK XUSUSIYATLARI

Niyazbayeva Aynura Jamgirbaevna

niyazbaevaaynura31@gmail.com

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada qoraqalpoq an'anaviy musiqa madaniyatida o'ziga xos va muhim o'rin tutuvchi girjek cholg'usining tarixiy-etnik ildizlari, uning organologik tuzilishi hamda amaliy ijrochilikdagi o'rni chuqur va har tomonlama ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Muallif qoraqalpoq etnosining ko'chmanchi va yarim o'troq sivilizatsiyasi sharoitida shakllangan arxaik hamda mumtoz merosida torli-kamonli cholg'ularning tutgan o'rniga alohida to'xtalib, girjek sozining evolyutsion rivojlanish bosqichlarini ochib beradi. Shuningdek, tadqiqotda rezonator kosaxonasi, membrana qoplamasi va kamonchani konstruktiv-akustik xususiyatlari ilmiy-organologik nuqtai nazardan tavsiflanadi. Shu bilan birga, girjekning lirik-dostonchilik va an'anaviy ansambl amaliyotidagi janrlararo xususiyatlari, uning dutor cholg'usi bilan tembr-garmonik mutanosibligi, baxshichilik san'atidagi jo'rnavozlik vazifalari tahlil qilinadi. Qadimiy cholg'uni ilmiy asosda o'rganish va uning ijro an'alarini zamonaviy sahnada asrab-avaylagan holda targ'ib etish milliy san'at taraqqiyotiga xizmat qilishi ilmiy-estetik dalillar yordamida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: San'at, folklor, girjek (g'ijjak), organologiya, kamonli cholg'u, baxshichilik, jo'rnavozlik, tembr, ijrochilik uslubi

ORGANOLOGICAL AND PERFORMANCE CHARACTERISTICS OF THE GHIRJEK INSTRUMENT IN KARAKALPAK TRADITIONAL MUSICAL CULTURE

Niyazbaeva Aynura Jamgirbaevna

niyazbaevaaynura31@gmail.com

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyoz

Abstract: This article provides a deep and comprehensive scientific and theoretical analysis of the historical and ethnic roots of the girjek instrument, which occupies a unique and important place in the traditional musical culture of the Karakalpaks, its organological structure and its role in practical performance. The author focuses on the place of stringed-bowed instruments in the archaic and classical heritage of the Karakalpaks formed in the conditions of the nomadic and semi-sedentary civilization of the Karakalpaks, and reveals the stages of evolutionary

development of the girjek. The study also describes the constructive and acoustic properties of the resonator bowl, membrane coating and bow from a scientific and organological point of view. At the same time, the inter-genre features of the girjek in lyrical-epic and traditional ensemble practice, its timbre-harmonic harmony with the dutor instrument, and the functions of the jornavoz in the art of Bakhshi music are analyzed. It is revealed with the help of scientific and aesthetic evidence that the scientific study of an ancient instrument and its promotion on a modern stage, while preserving its performance traditions, serve the development of national art.

Keywords: Art, folklore, girjek (g'ijjak), organology, bowed instrument, Bakhshi, jornavoz, timbre, performance style

Qoraqalpoq xalqining musiqiy merosi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida ko'chmanchi va yarim o'troq madaniyatlar tutashuvida shakllangan nodir madaniy-tarixiy fenomendir. Jamiyatning ijtimoiy-madaniy va etnik taraqqiyoti davomida an'anaviy musiqiy cholg'ular nafaqat moddiy madaniyat obyekti, balki etnosning ontologik dunyoqarashi, estetik tafakkuri hamda madaniy xotirasini namoyon etuvchi yetakchi semantik vosita vazifasini o'tagan. Mintaqa torli-kamonli cholg'ular tizimida girjek (g'ijjak) o'zining o'ziga xos ekspressiv tembral imkoniyatlari hamda akustik xususiyatlari bilan alohida organologik maqomga ega.

Tarixiy-etnologik hamda muzey-organologik nuqtai nazardan girjek cholg'usining shakllanishi va evolyutsion rivojlanish bosqichlari umumturkiy madaniyatning arxaik qatlamlari bilan uzviy bog'lanadi. Uning an'anaviy dostonchilik, baxshichilik san'ati va cholg'u ansamblari tarkibidagi polifonik-garmonik jo'rnavozlik funksiyalari qoraqalpoq milliy musiqiy o'zligini belgilovchi muhim strukturaviy omillardan biridir. Ushbu tadqiqotning maqsadi qoraqalpoq an'anaviy girjek cholg'usining organologik parametrlarini, akustik-konstruktiv tuzilishini hamda uning amaliy ijrochilikdagi janrlararo xususiyatlarini kompleks ravishda ilmiy-nazariy tahlil etishdan iborat. Qoraqalpoq an'anaviy musiqa madaniyatida torli-kamonli cholg'ular alohida o'rin tutib, ular orasida girjek o'zining takrorlanmas tembr xususiyatlari hamda keng ijrochilik imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Girjek nafaqat yakkonavoz cholg'u, balki baxshi ijrochilik an'analari va ansambl jo'rlicida yetakchi melodik vazifani bajaruvchi asosiy sozlardan biridir.

Organologik jihatdan girjek cholg'usining rezonator kosasi va dasta tuzilishi milliy akustik talablarga va xalq ustalarining ko'p asrlik tajribasiga tayangan holda shakllangan. Girjekning kosasi asosan tut, yong'oq yog'ochidan o'yma usulda yoki maxsus shakllantirilgan oshqovoq so'tasidan tayyorlanadi. Kosaning ochiq yuzi pishiq va elastik xususiyatga ega bo'lgan baliq terisi bilan qoplanadi. Teridan ishlangan parda cholg'u tembriga o'ziga xos mayinlik, noladorlik va rezonans chuqurligini bag'ishlaydi. Cholg'u dastasi pardasiz bo'lib, silliq va ensiz tuzilishga

ega. Pardalarning yoʻqligi ijrochiga tonlararo masofalarda (mikrointervallar, glissando) erkin harakat qilish hamda cholgʻuda boy ekspressiv ifodalilikka erishish imkonini beradi. Anʼanaviy qoraqalpoq girjegida torlar soni 3 ta boʻlib hisoblanadi. Kamon (tartqʻish) yogʻoch va unga tortilgan ot qilidan iborat boʻlib, uning tarangligi ijro jarayonida sozandaning barmoqlari yordamida dinamik ravishda boshqariladi.

Girjek ijrochiligi oʻzining vokal tabiatiga yaqinligi va emotsional taʼsirchanligi bilan ajralib turadi. Sozanda girjekni vertikal holatda ushlab, kosasining pastki qismidagi metall tirovichni (shpilka) chap tizzasiga tayanib chaladi. Bu holat kamoning torlar boʻylab erkin va aniq harakatlanishini taʼminlaydi. Qoraqalpoq girjek ijrochilik maktabida glissando (tovushlar orasidagi sirpanish), vibrato (tebranish), mordent kabi parda bezaklari keng qoʻllaniladi. Bu bezaklar dostonchilik va baqshichilikdagi vokal artikulyatsiyasini mantiqan davom ettirish hamda kuy mazmunini boyitishga xizmat qiladi. Girjek dutor va dap (doyra) bilan birgalikda anʼanaviy ansambllarda yetakchi melodik liniyani olib boradi. Ayniqsa, baxshilar doston aytganda, vokal partiyasini bezak gʻoyasi bilan boyituvchi asosiy joʻrnavoz cholgʻu hisoblanadi.

Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyatida gʻijjak eng qadimiy va boy tarixga ega boʻlgan torli-kamonli cholgʻulardan biridir. Uning kelib chiqishi hamda shakllanish evolyutsiyasi mintaqadagi oʻtroq va koʻchmanchi xalqlar madaniyatining oʻzaro sintezi bilan uzviy bogʻliq. Tarixiy-yozma manbalarga koʻra, mazkur cholgʻuning alohida musiqiy asbob sifatida shakllanish davri ilk bor X-XI asrlarga borib taqaladi. [4:6].

Qoraqalpoq anʼanaviy musiqa merosining tarkibiy-funksional va semantik asosini jirov hamda baxshichilik sanʼatiga mansub kuy-ohanglar tizimi tashkil etadi. Ogʻzaki anʼanadagi ushbu musiqiy namunalar asrlar davomida xalq ijodkorlarining empirik va ijodiy tajribasi natijasida shakllanib, jonli ijrochilik evolyutsiyasi jarayonida uzluksiz rivojlanib hamda stilistik jihatdan sayqallanib kelgan. Musiqiy-folklorik va janriy tasnifda baxshi kuylari oʻzining mantiqiy-struktural koʻlami, polifonik-garmonik murakkabligi hamda badiiy-estetik salmogʻi bilan yetakchi makro-strukturaviy oʻrin tutadi. Ushbu nomoddiy madaniy merosning strukturaviy-genetik saqlanishi hamda barqaror taraqqiyoti anʼanaviy «ustoz-shogird» kognitiv-metodologik mexanizmlari orqali taʼminlangan.

Qoraqalpoq anʼanaviy girjekchilik maktabida ijrochilik texnikasi toʻgʻridan-toʻgʻri baxshichilik va dostonchilik sanʼatining ichki dinamikasiga boʻysungan holda shakllangan. Cholgʻu vokal partiyasini shunchaki takrorlamaydi, balki xonandaning inson ovozigacha xos tembral nozikliklarini, nafas olish iboralarini va xalq qoʻshiqchiligidagi oʻziga xos intonatsiyalarni aynan ifodalab beradi.

Girjek dastasida qoʻzgʻalmas pardalarning yoʻqligi ijrochiga temperatsiyalanmagan, yaʼni mikrointervallarga boy tabiatga ega boʻlgan qoraqalpoq

an'anaviy kuylarining intonatsion tuzilishini to'liq aks ettirish imkonini beradi. Pardasiz dasta xalq musiqasidagi milliy lad tizimlarida mavjud bo'lgan va Yevropa klassik notasiga sig'maydigan chorak tonlar hamda nozik tovushlarni aniq hosil qilishni ta'minlaydi. Chap qo'l barmoqlarining dasta bo'ylab vertikal va gorizontal erkin harakati esa kuy chizig'ini uzluksiz hamda tekis bog'lashga xizmat qiladi.

Qoraqalpoq girjek ijro stilida kuyning badiiy ta'sirchanligini oshiruvchi bir qancha spetsifik usullar va bezaklar yetakchi o'rin tutadi. Chap qo'l barmog'ining bir tondan ikkinchisiga dasta bo'ylab uzluksiz sirpanib o'tishi hisoblangan glissando usuli baxshining vokal ijrosidagi bir pardadan ikkinchisiga ohista sirpanish xususiyatini cholg'uda qayta tiklaydi. Teridan ishlangan rezonator va pardasiz dasta birgalikda vibratoga alohida chuqurlik va noladorlik berib, baxshining bo'g'iz hamda ko'krak ovoqidagi emotsional titrashlarni aks ettiradi. Tril, mordent va forshlag kabi melizmatik bezaklar esa asosiy melodik chiziqni boyitib, qoraqalpoq an'anaviy dostonlaridagi matn artikulyatsiyasini musiqiy tilda ifodalaydi. Girjek va baxshining vokal ijrosi o'rtasidagi munosabat ovoz va aks-sado tamoyiliga asoslanadi. Baxshi doston ijro etganda, girjek uning vokal chizig'ini parallel holda olib boradi. Baxshi nafas olish uchun to'xtagan yoki frazani yakunlagan sekundlarda girjek ushbu melodik bo'shliqni virtuoz melizmlar va glissando bilan to'ldirib, musiqiy fikr uzilib qolmasligini ta'minlaydi. Girjek kosasining teridan ishlanganligi unga inson ovoz paychalarining tebranishiga juda yaqin bo'lgan akustik rezonans beradi, natijada baxshi vokali va girjek sadosi bir-biriga sinshib, unikal jaranglanishni hosil qiladi.

Mintaqaviy va qiyosiy organologik tahlil shuni ko'rsatadiki, Yevropa akademik musiqa madaniyatida skripka cholg'usi qanday fundamental va polifunksional ahamiyatga ega bo'lsa, Markaziy Osiyo xordofonlar organologiyasida girjek ham xuddi shunday stratifikatsion hamda strategik maqomga egadir. Tarixiy-madaniy va etnomusiqiy aloqalar transformatsiyasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoq musiqiy girjek cholg'usining tarqalishi va o'zlashtirilishi mintaqaviy etno-madaniy diffuziya, xususan, turkman baxshichilik maktabining makro-stilistik ta'siri natijasida yuzaga kelgan. Cholg'uning qoraqalpoq an'anaviy musiqiy muhitiga institutsional integratsiyalashuvi va pedagogik-ijrochilik jihatdan ildiz otishi XIX asrning o'rtalarida faoliyat yuritgan ko'zga ko'ringan baxshi - Sultaniyaz (Suyew) ijodiy merosi bilan bevosita bog'liqdir. Orolli o'zbek baxshichilik maktabi vakillarining ham ustoz sifatida tan olingan Sultaniyaz baxshining musiqiy-tashkiliy novatorligi shunda namoyon bo'ladiki, u an'anaviy ijroga doira (dap), balaman hamda girjek cholg'ularini komplementar sintagmatik tarzda biriktirib, *súyew* (qoraqalpoqcha - "asosiy vokal-instrumental ijroga ko'mak beruvchi, tutib turuvchi polifonik guruh") tipidagi ilk instrumental ansambl strukturasi hamda fakturasini shakllantirdi. Shu bilan birga, XIX asr qoraqalpoq baxshichilik muhitida uslubiy tabaqalanish va estetik purizm ham kuzatilgan. Masalan, Sultaniyaz baxshining zamondoshi bo'lgan Musa

baxshi an'anaviy monofonik va duat (dutor-vokal) tuzilmasini saqlab qolgan holda, o'z dasturlarida girjek cholg'usining qo'llanilishiga puristik yondashib, klassik arxaik ijro uslubini afzal ko'rgan.

Xulosa qilib aytganda, girjek cholg'usi qoraqalpoq an'anaviy musiqa madaniyatining moddiy va nomoddiy madaniy merosi tizimida fundamental hamda takrorlanmas o'rin egallaydi. Cholg'uning organologik tuzilishi hamda ijrochilik imkoniyatlarini kompleks tahlil qilish quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Birinchidan, organologik jihatdan girjekning pishiq yog'och hamda teridan ishlangan rezonator kosasi va an'anaviy 3 torli pardasiz dasta tuzilishi milliy musiqiy estetikaga to'liq mos keladi. Pardasiz dasta hamda 3 torli tizim qoraqalpoq xalq musiqasining temperatsiyalanmagan, mikrointervallar va chorak tonlarga boy intonatsion tabiatini boricha aks ettirishning asosiy omilidir.

Ikkinchidan, girjekdagi ijrochilik texnikasi - glissando, vibrato va melismatik bezaklar - shunchaki texnik usullar bo'lmay, balki baxshichilik hamda dostonchilik san'atidagi vokal artikulyatsiyasining vositali davomidir. Cholg'uning inson ovozigacha o'xshash tembral akustikasi va vokal iboralarini to'ldirish xususiyati girjekni baxshi hamda jirovlarning ajralmas hamrohi va an'anaviy ansambllarning yetakchi melodik o'zagiga aylantirgan.

Uchinchidan, girjekning o'ziga xos an'anaviy 3 torli tuzilishini saqlab qolgan holda uning repertuarini notaga tushirish hamda metodik bazasini yaratish bugungi musiqashunoslikning dolzarb vazifasidir. Girjekning organologik va ijrochilik xususiyatlarini ilmiy tizimlashtirish uni musiqa maktablari hamda oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga metodik jihatdan to'g'ri tatbiq etishga puxta zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алламуратов А., Доспанов О., Тилеумуратов Г. Қарақалпақстан көркем-өнер атамаларының сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1991. - 72 б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. - 492 б.
3. Jamgırbaevna N. A. Qissaxonlar // Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali. - 2023. - T. 3. - № 5. - B. 113-116.
4. Abdisultanov J. Arnawlı saz. - Nókis: «Ilimpaz» baspası, 2023. - 122 b.
5. Tájetdinova S., Niyazbaeva A. Qıssaxanlıq óneriniń rawajlanıwı hám onıń jaslar tárbıyasındaǵı áhmiyeti // Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasın úyreniw atamasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya toplámı: Maqalalar hám tezisler. - Nókis: NMPI baspası, 2024. - T. 3. - № 3. - B. 270-272.

6. Niyazbaeva A. J. O'rta Osiyo xalqlarida g'ijjak cholg'usining kelib chiqish tarixi // Oriental Art and Culture. - 2026. - Vol. 7, Issue 7. - B. 66-72. - DOI: <https://doi.org/10.70728/orien.v07.i07.011>.

7. Niyazbayeva A. J. Qoraqalpoq an'anaviy musiqasini Alamoynaq duwtardan girjekka transkripsiya qilishning nazariy tamoyillari // Oriental Art and Culture. - 2026. - Vol. 7, Issue 7. - B. 73-78. - DOI: <https://doi.org/10.70728/orien.v07.i07.0112>.

8. Niyazbayeva, A. Qoraqalpoq an'anaviy musiqasida dutor va g'ijjak cholg'ulari mutanosibligining badiiy-estetik xususiyatlari // Journal of National Culture. - 2026. - Vol. 2, No. 2. - DOI: <https://doi.org/10.64681/b8hh3m67>